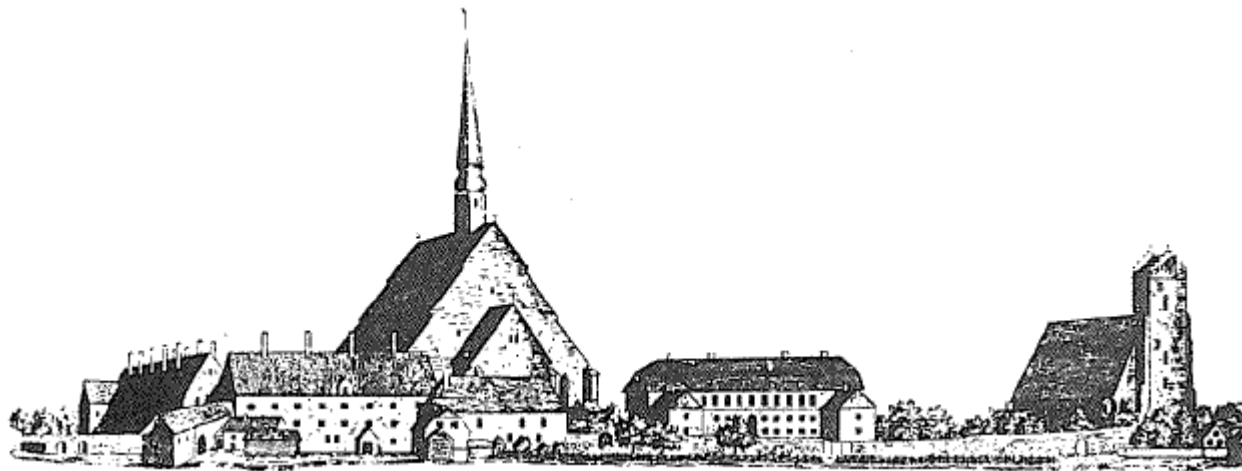

VADSTENA INNERSTAD miljöregler

VADSTENA I HISTORISK BELYSNING

Den första kända bebyggelsen i Vadstena växte upp invid Vätterns strand och det första till namnet mera kända människorna som bodde här var Birger Jarl och hans ättlingar. Det har säkert funnits en fast fiskarebefolkning före dessa storbönder från Bjälbo, men om dessa urinvånare vet vi ingenting. Endast något enstaka fiskedon har återfunnits efter dessa de första Vadstenaborna.

Det ståtliga Bjälbopalatset bildade centrum för 1200-tals bebyggelsen. Den efterföljdes av klostret och av klosterinstitutionen uppförda byggnader. Det är nu under klostertiden som Vadstena får sin topografi - som alltiämt präglar stadsbilden med dess medeltida gatunät.

Märkliga byggnader från 1400-talet, som alltiämt finns kvar är Klosterkyrkan, Helgeandshuset och biskopshuset. I många av fastigheterna utefter Storgatan ingår partier från denna tid.

Märkliga 1500-tals hus är Udd Jönssons hus, Mårten Ulfssons hus, Gref Magnigård och Mårten Skinnarens hus.

Trots att Daniel Rantzau eldhärjade staden 1567-1568 finns mycket kvar av medeltidsbebyggelsen och Vasatidens bebyggelse. Att de har bevarats fram till vår tid beror på att dessa byggnader uppfördes i sten.

Byggnadet under 1600-talet och 1700-talet har lämnat vackra bidrag till Vadstenas utformning. Att här i detalj gå in på enskilda byggnader finns

ingen anledning till. De bidrar till att ge Vadstena dess ålderdomliga prägel. Med 1800-talet kommer de rika adelsmännens och borgarnas stora byggnader att i någon mån sätta sin prägel på stadsbilden. De byggnader från denna tid som alltiämt tilldrar sig uppmärksamhet är Bergenstråhlska huset vid Storgatan, Silfverskiöldska gården vid Kyrkogatan och "Vadstenakungen" Stenbergs hus vid Stora torget.

1900-talet har präglats av tillkomsten av de olika villaområdena. Placeringen av dessa i en vid båge runtomkring den medeltida stadskärnan har resulterat i att denna kunnat bevaras. Vadstena är jämte Visby landets bäst bevarade medeltidsstad. (Gunnar Sträng)

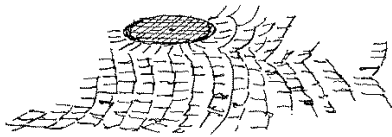
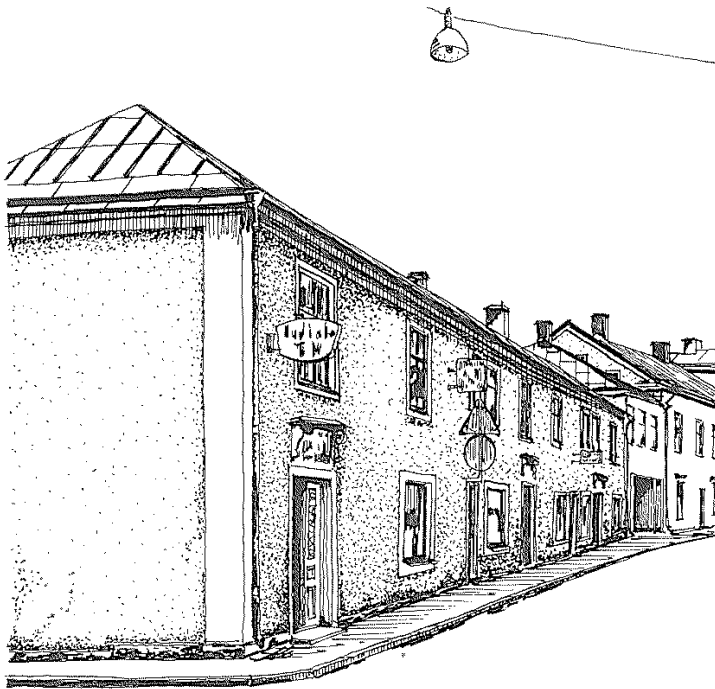
MILJÖREGLER

För att fullfölja intentionerna beträffande Vadstenas äldre delars bevarande och upprustning har utarbetats tre förslag till stadsplaner samt dessa miljöregler.

Framställningen = miljöreglerna riktar sig till alla dem som sysslar med frågor som berör Vadstenas äldre restaurering – till fastighetsägare, lägenhetsägare och hyresgäster, till konsulter och byggare men också till berörda myndigheter.

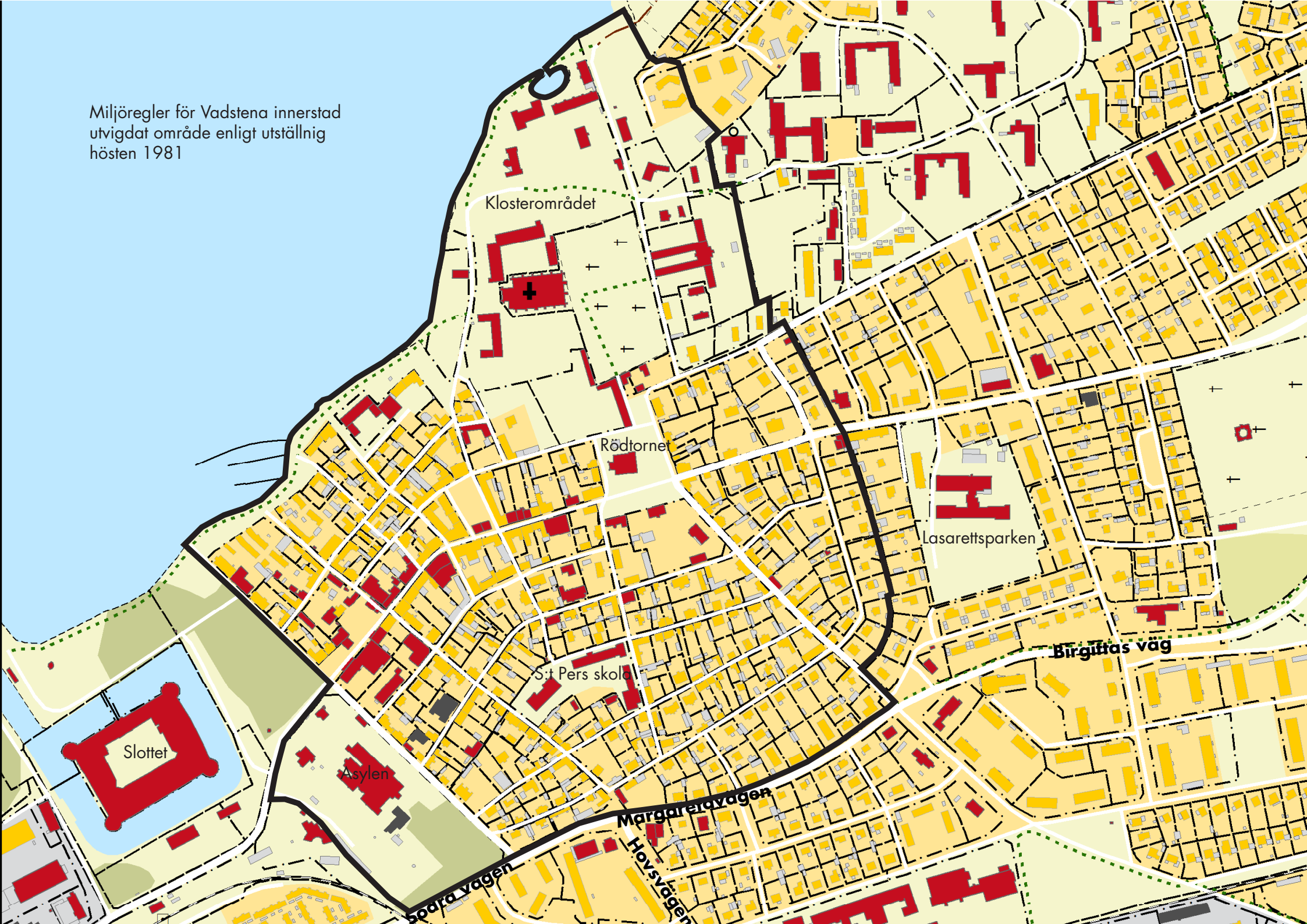
De flesta fastighetsägare i Vadstena har ett stort intresse för att bevara sina fastigheter på ett kulturhistoriskt riktigt sätt. En väsentlig grundval för bevarande och upprustning är förståelse för och kunskaper om byggnadernas historiska värden och tekniska egenskaper.

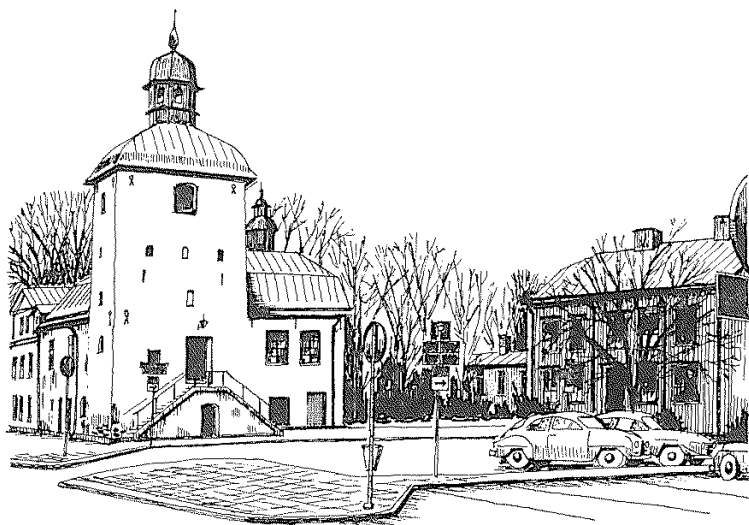
Samhällets insatser i form av planläggning, rådgivning och stödåtgärder är härvid av stor betydelse.

Bakgatan

Miljöregler för Vadstena innerstad
utvidgat område enligt utställning
hösten 1981

Rådhusetorget

Storgatan mot öster

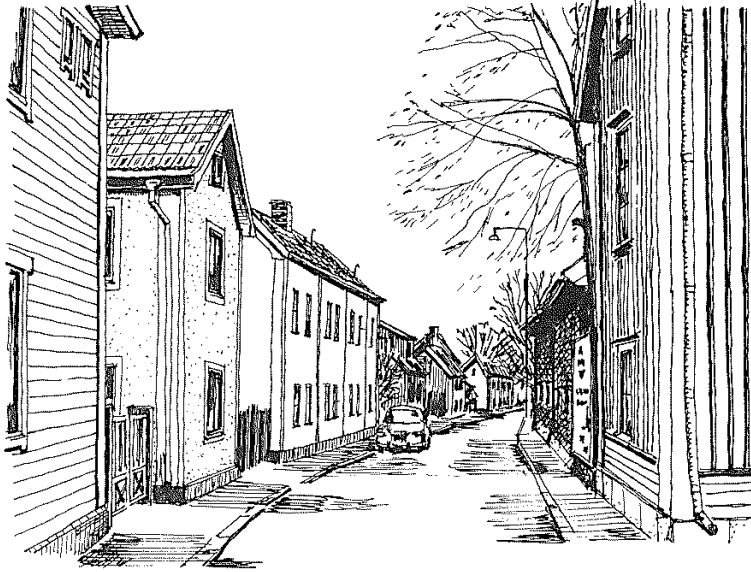
GATOR, TORG

Gatunätet håller samman stadens rikt varierande bebyggelse och ger stadsbilden ett intryck av helhet. För bevarandet av stadens karaktär förutsättes att inga eller små gaturegleringar genomförs medan vissa förbättringar kan göras av åtskilliga detaljer.

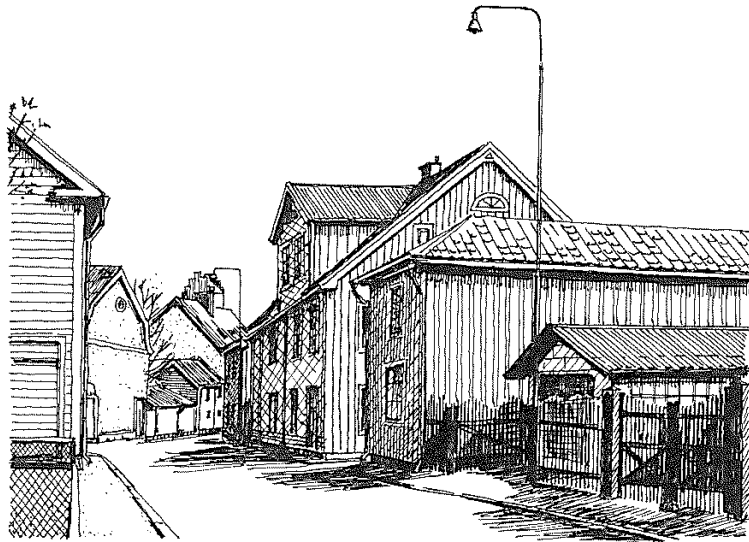
Gatubeläggningen i Vadstena har sedan stadens äldsta tid utgjorts av kullersten, så kallad fältstensbeläggning. Under 1800-talets senare del belades enstaka gator med storgatsten. Några decennier in på 1900-talet trängde smågatstenen ut storgatstenen som beläggningssmaterial. På senare tid har asfalt utnyttjas som beläggning, ofta även på kvarliggande gatstensbeläggning.

När ombyggnader av vissa gator blir aktuella torde nedanstående åtgärder kunna ifrågasättas.

1. Asfalterade gator bör försees med gatstensbeläggning.
2. I vissa fall bör en del, eller delar av, gator och gångbanor sänks till förmån för vissa byggnaders fasadbeklädnad och grundventilation.
3. Gator med fältstensbeläggning skall behållas och där så erfordras rekommenderas dessa att kompletteras eller omläggas.
4. Gångstenar (så kallad borgmästarstenar) och kantstenar av kalksten – karaktäristiskt för de äldre gatorna i Vadstena – behålles och vid behov förnyas.

Huvudstagatan från Skänningegatan

Knivsmedsgatan från Slottsgatan

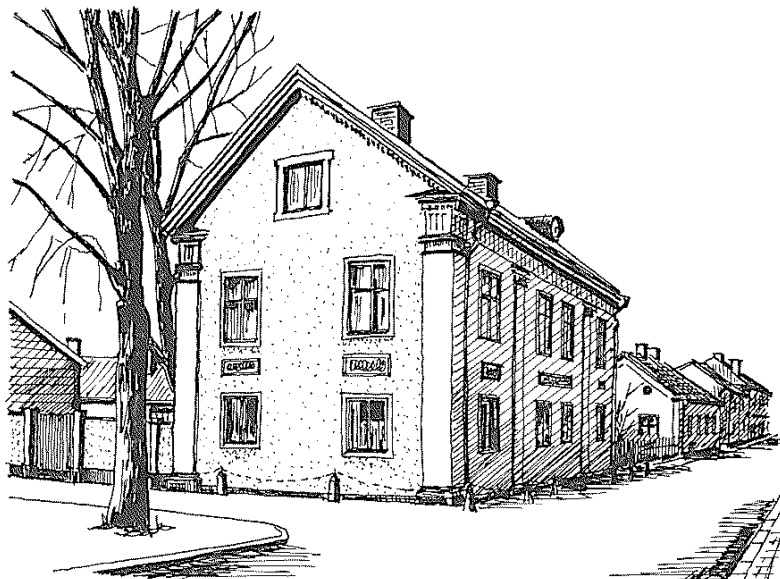
Gatubelysningen bör ses över och kompletteras i viss omfattning med hänsyn stagande till den kulturhistoriska miljön. Önskvärt är traditionellt glödljus i stället för kvicksilverlampor, samt i vissa särskilt känsliga områden all belysning skärmas.

Störande skyltar och antenner etc torde i vissa fall avlägsnas. En väsentlig del i byggnadsnämndens arbete bör gälla reklamskyltar, deras placering, storlek och utformning i detalj. Trafikskyltarnas antal och format bör om möjligt minskas.

Murar, plank och staket bör tillses och hållas i gott skick.

Grönskan på gårdar och öppna platser som ger gaturummet en mjuk inramning bör bibehållas och vårdas. Där så erfordras för gatubilden rekommenderas trädplantering eller återplantering av tidigare borttagna träd. Barrträd är främmande i miljön och bör undvikas. Äldre gatumark bör dock inte planteras eller försees med fasta anordningar i form av sittgrupper och dylikt som kan förändra den traditionella gatubilden.

Med hänsyn till eventuella framtida trafiksaneringsåtgärder i centrum kan nya möjligheter visa sig beträffande vissa ytors användning. Samordning av torg- och gaturum med trafikmiljön samt eventuella arrangemang för turister sommartid är frågor som kan komma att aktualiseras i framtiden.

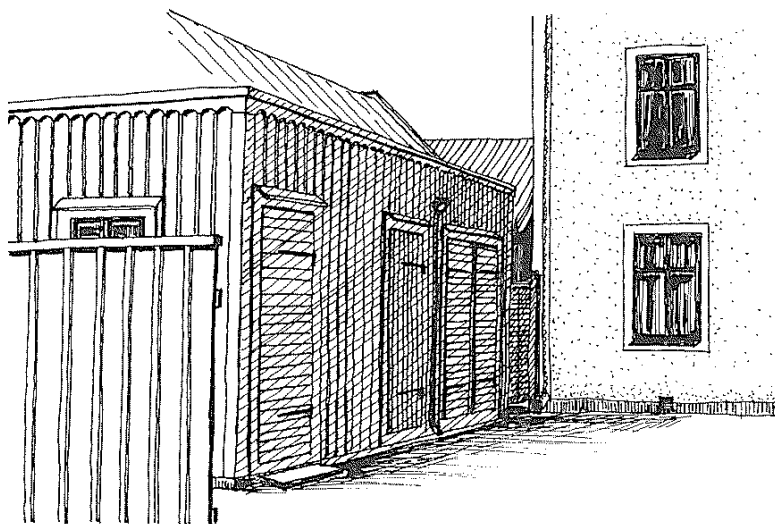
BYGGNADER

Inom området finns ett flertal äldre hus från medeltiden fram till 1800-talet som ur kulturhistorisk synpunkt anses omistliga. Dessa byggnader har åsatts beteckningen Q.

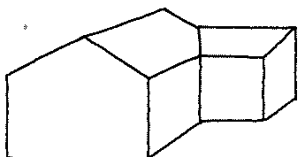
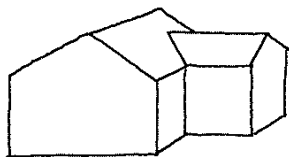
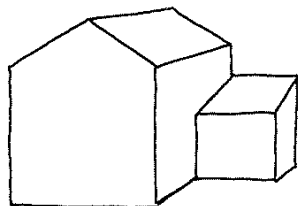
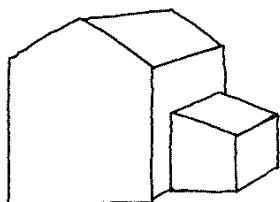
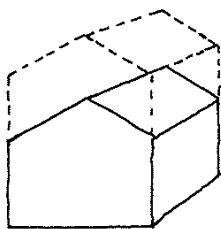
Då frågan om byggnadslov uppkommer som avser förändringar av sådan byggnad skall byggnadsnämnden enligt planbestämmelserna inhämta yttrande av sakkunnig som anvisas av länsstyrelsen. Övriga delar inom området, även inom olika användningsområden, har åsatts en särskild stadsplanebestämmelse, q. Denna bestämmelse är inte avsedd att pålägga fastighetens ägare några särskilda förpliktelser men legaliserar en strikt tolkning av 38§ byggnadsstadgar för ernående av en god miljöanpassning.

Även byggnader som i sig saknar kulturvärde är delaktiga i denna miljö och dess förtjänster och brister påverkar det samlade miljövärdet. Nybyggnader och om- eller tillbyggnader bör genomföras med stor varsamhet.

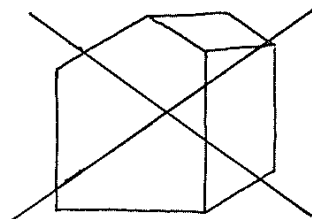
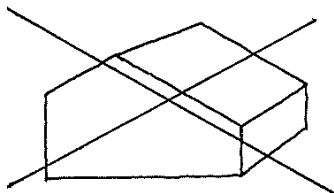
Nybyggnad skall, om inte annat anges i stadsplanen. Förläggas vid gatulinjen. Tomt i övrigt avgränsas mot gata genom tätt plan, spjälstaket eller häck. Murar förekommer av gammalt endast vid klosteranläggningarna. I övriga delar av staden är murar främmande och bör ej nyuppföras.

Huset kan byggas på

Olika sätt att bygga till. Den fria gaveln skall framträda i gatubilden

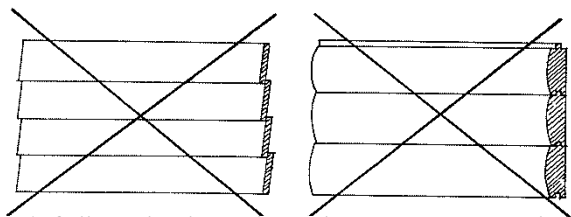

Osymmetriska tak är främmande i miljön

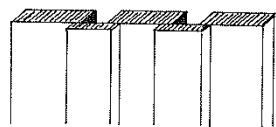
I samband med rivning och efterföljande nybyggnad bör den gamla byggnadens huvudmått och proportioner i princip bibehållas. Om icke påtagliga kulturhistoriska eller estetiska motiv föreligger, bör sålunda materialkaraktär, ytmått, byggnadshöjd och takform ej förändras. Eventuella förändringar av byggnadsvolym, murar, plank med mera som berör gatubild bör speciellt uppmärksammas.

Sammanlagning av fastigheter för att åstadkomma större saneringsenheter är ej lämpligt. I vissa fall kan en uppdelning av fastigheter rekommenderas, speciellt om detta motiveras av historiska skäl. Byggnadsnämnden bör vara mycket observant på fastighetsbildningsfrågorna på så sätt, att fastighetsbildning sker enligt gällande tomtindelningar och att den beslutar om nya tomtindelningar där så behövs samt att den jämlikt 5 kap 3 § ibland går in och yrkar fastighetsreglering för att ”städa upp” inom kvarteren, där nämnden anser det vara nödvändigt.

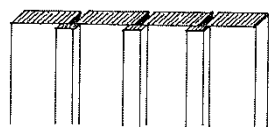
Tillbyggnad genom förlängning av takfall bör av estetiska skäl ej göras. Oftast är det lämpligare att utföra en vinkelbyggnad med takutformning motsvarande huvudbyggnad. Upptagning av vindskupor i samband med inredning av vind innebär som regel problem. Takkupornas storlek och antal bör begränsat och takkuporna bör utformas på traditionellt sätt. Takkupor i gatuperspektivet bör helst undvikas, av hänsyn till den historiska miljön.

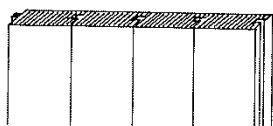
S k fjällpanel och stockpanel är av nyare typ och bör undvikas.

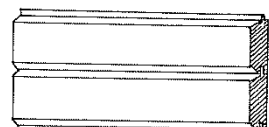
Lockpanel

Locklistpanel

Slät panel

Fasspåntad panel

Välvd profil 1830-1850-talet

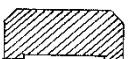
Åsprofil, Gotiskinspirerad

Åsprofil 1830-talet

Hålkälsprofil

Modern locklist

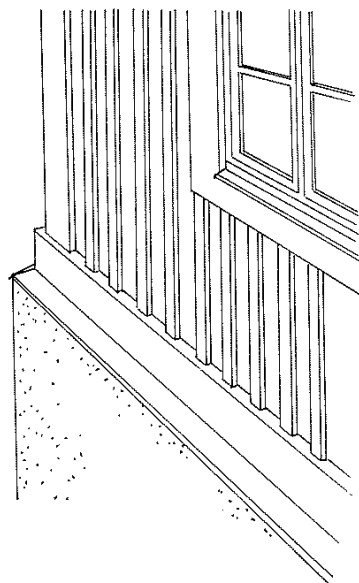
MATERIALVAL

Vid val av byggnadsmaterial skall stadsbildens karaktär och de traditionella byggnadsmetoderna noga beaktas. I princip bör endast traditionell puts eller täckmålad träpanel användas. Fasadtegel, slammat tegel, kalksandstegel, metallpanel och liknande som är främmande för miljön och för äldre byggnaders karaktär bör ej användas.

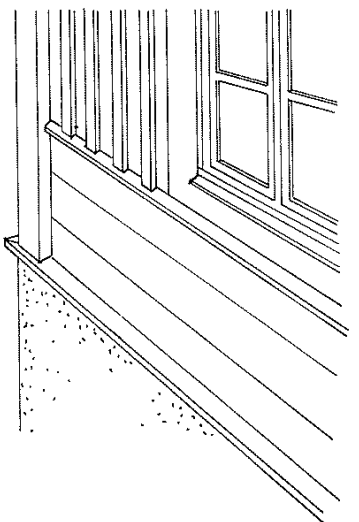
Stora delar av trähusbebyggelsen är behandlad med slätputs eller grov spritputs. Spritputs kan i allmänhet rekommenderas. Grov spritputs har förekommit sedan 1700-talets slut. Spritputs med ärtsingel har varit dominerande sedan 1700-talets mitt. Alla spritputser har kombinerats med slätputsade detaljer, som vanligen strukits i samma färg som fasaden i övrigt.

Modern sprutad ytputs är olämplig för gamla fasader. Detaljer och profiler fylls igen, ytan blir fort smutsig och ytskiktet flagnar gärna bort. I samband med nybyggnad kan reveterade trähus ersättas med putsade stenhus i traditionell sprit- eller slätputs. Plastbaserade färger är klart olämpliga på trä och puts.

Fasadernas färg spelar en viktig roll i stadsbilden. Stadsbilden har fått sin nuvarande prägel under 1700- och 1800-talen, då man genom ljusa färger eftersträfvade en ljus och enhetlig gatubild.

Även de enklare fasaderna har fönsteromfattningar, knutbräder och listverk. Fotbrädan som täcker den utskjutande sockeln är en detalj som är viktig för utseendet.

På flera byggnader i Vadstena och Vadtenatrakten finns denna karaktäristiska anordning med liggande slätpanel till fönsterhöjd.

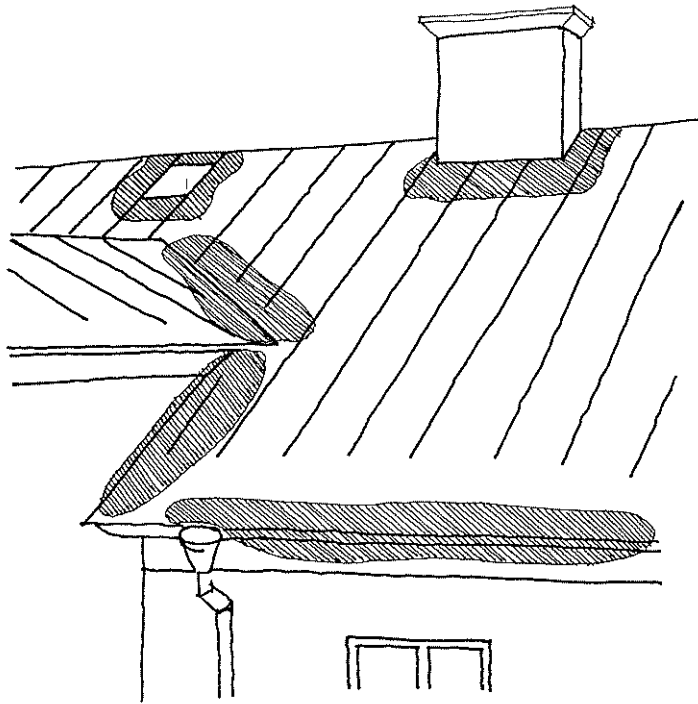
1700-talets dominerade gula färg åstadkom man genom järnvitriol och kalk i nyanser från blekt gulrosa till rostbrunt. 1800-taletst gula färger byggde på ockra. Starkt mättade eller mörka färger, liksom gröna eller blå nyanser är främmande för byggnadstraditionen och bör därför undvikas.

Panelade trähus har haft en liknande färgskala. Här kan dock även gröna nyanser förekomma. Stora försiktighet bör iaktas med avvikande färger på knutbrädor, vindskivor, listverk och fönsterfoder.

Rödfärg har i regel förekommit endast på enklare hus, gårdsfasader och uthus. Svarta knutar och fönsterfoder är helt främmande för den gamla stadsbilden och lokala byggnadstraditionen. Vid rödfärgning bör endast äkta rödfärg användas, vilket i regel förutsätter att träet tidigare inte varit oljemålat.

Fönsterbågar har i regel målats i engelskt rött, mörkt gulockra, mörkt grönt, mörkt brunt eller gråvitt.

Vid omfärgning av fasader bör väl sammanhållna miljöer respekteras. Vid ändring av färgton krävs bygglov. Färgvalet bör ta hänsyn till byggnaders nuvarande arkitektoniska utformning och kan grundas på framtagna äldre färgskikt, eller äldre avbildningar i färg. Hänsyn till gatubilden bör väga tungt.

Takets svaga punkter

Ur "Stenhus i Stockholm", inst för konstruktionslära, KTH 1973

Eftersatt underhåll, särskilt av plåtavtäckningar, kan ge frostsprängning i listverk och rötskador i takkonstruktionen. Det är viktigt att se över i första hand omfattningar kring skorstenar och takluckor, takvinklar, rännor och anslutningar mot grannhus.

Valet av takbeklädnad är betydelsefullt med hänsyn till takets framträdande roll i stadsbilden. Det röda enkupiga takteglet har av tradition dominerat och kan i allmänhet rekommenderas som takbeklädnad.

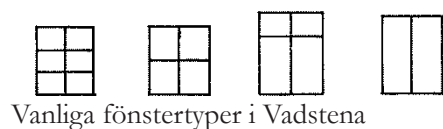
Även målad, falsad slätplåt i traditionella, små plåtformat och tjärad papp kan vara lämpliga material. Korrugerad plåt bör däremot ej komma till användning.

FASADUTFORMNING

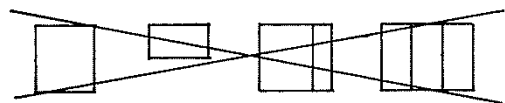
Vadstenas bebyggelse är i allmänhet av enkel hantverksmässig karaktär.

Karaktäristiskt för speciellt den äldre bebyggelsen är den omsorg varmed fönsteröppningar placerats i väggytor och de olika byggnadsdelarnas detaljutformning. Tak och takutsprång har utformats på skilda sätt med stora variationer. Vanligaste taktypen är sadeltak, men även brutna tak och enstaka pulpettak förekommer.

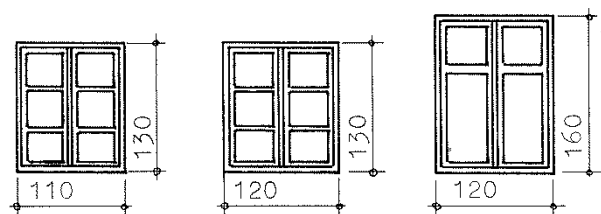
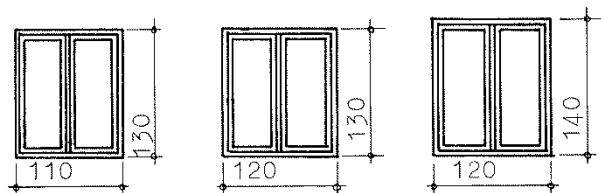
Vid utformning till nybyggnaders exteriörer skall hänsyn tagas till de lokala byggnadstraditionerna och till den nuvarande bebyggelsen. God proportionering, enkelhet och individualitet i utformningen bör eftersträvas.

Vanliga fönstertyper i Vadstena

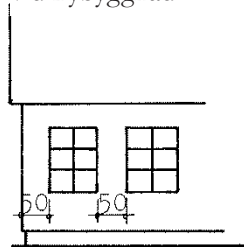

Exempel på fönstertyper som skall undvikas

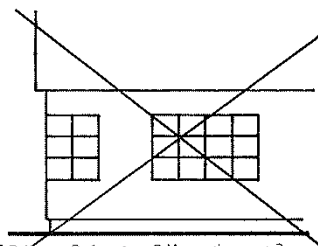

Ytterbågen specialtillverkas

Exempel på standardfönster som kan användas vid nybyggnad

Fönsterplacering i gatufasaden, friare gruppering åt gården. Avstånd från hörn och mellan två fönster bör vara minst 50 cm.

Olämpliga fönsterplaceringar i gatufasaden. Fönster i hörn och sammanförda fönster är främmande i miljön.

BYGGNADSDETALJER

Bebyggelsen i staden vittnar om månghundraåriga hantverkstraditioner.

Byggnaders detaljer såsom entréer, fönster, väggpaneler och yttertrappor är betydelsefulla detaljer i miljö och kräva en noggrann omvårdnad. Detaljförändringar skadar lätt helhetsbilden.

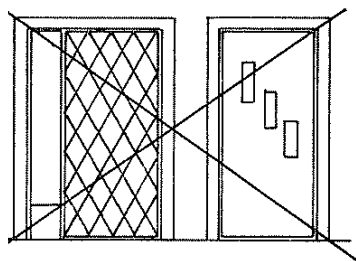
I samband med ombyggnads- och underhållsarbeten utbytes tyvärr ofta vissa byggnadsdelar såsom fönster och dörrar. Därmed går ofta de gamla materialen och den ursprungliga tekniken förlorad.

Att med moderna metoder efterlikna det ursprungliga utförandet stöter som regel på stora svårigheter. Genom tillämpning av moderna byggnadsmetoder synes det naturligt att försöka anpassa nybyggnaden till den gamla miljön.

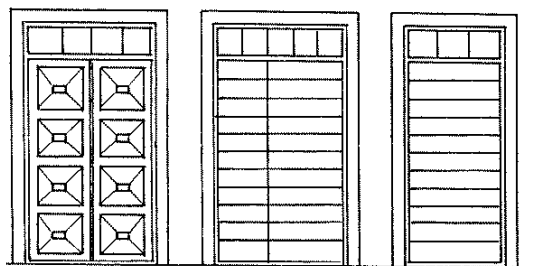
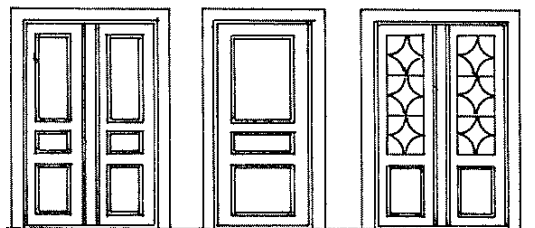
Det förutsätter dock att alltför fabriksmässigt och schematiskt utförande undviks, Pastischer och konstlade försök att framställa nybebyggelse äldre än den är bör också undvikas.

Det är sålunda av utomordentligt stor vikt att en väl avvägd anpassning sker till tidigare byggnadsmönster. Bebyggelsens varierande ålder uppvisar en rik flora av detaljer och möjligheter till anpassning varierar.

Det bör påpekas att i vissa fall då utgångsdörrar och fönster utgör del av utrymningsväg måste särskilda krav beträffande höjd och bredd ställs som kan komma i konflikt med föreslagets intentioner. Sådan intressekollision kan också i vissa fall tänkas uppkomma beträffande val av fasad- och takbeklädnad.

Exempel ur den nu vanliga floran av asymmetriska entrépartier med tillfälliga och konstlade detaljer

Ytterdörrar av olika variationer som finns på många Vadstenahus. Spegeldörrar, ev med glas ger en enkel anslutning till traditionella former.

Den enkla brädklädda målade dörren är ett utmärkt sätt att få in ljus i hallen.

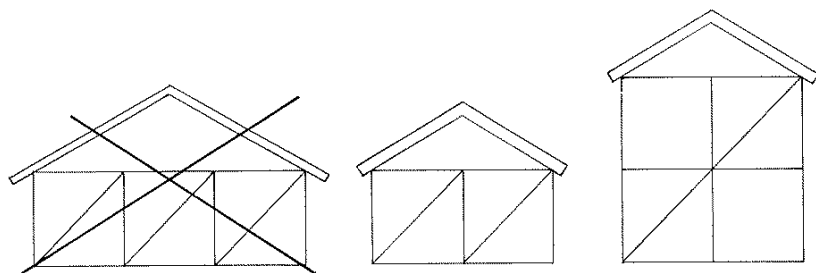
I den kulturhistoriska inventeringen framkommer, att ursprungliga fönster och dörrsnickerier från 1700-talet och framåt i tiden i betydande omfattning har bevarats. Ett inslag i gatumiljön som av funktionella skäl kan vara svårare att återupprepa vid nybyggnad, utgör entréparti mot gata med dubbeldörrar, ibland något indragen i förhållande till byggnadens fasad och med rak trappa av kalksten som går ut i gaturummet. Sådan befintliga trappor torde ej avlägsnas då de utgör ett karaktäristiskt inslag i gatumiljön. Viktigt är att glasade eller målade blindfönster behålles och återställes ifall de blivit övermålade. Vid ombyggnad skall också skorstenarnas ursprungliga utformning behållas.

Bland exempel på karaktäristiska byggnadsdetaljer av hantverksmässig karaktär kan ytterligare nämnas:

Panelade träfasader såsom stående slätpanel, lockribbpanel, panel på förvandring och från sekelskiftet använd fasadspontad och pärlspontad panel. Det opanelade timret finns också kvar i centrala staden då mest i uthus och gårdshus.

Putsade fasader med listverk och pilastrar förekommer i viss omfattning. Redan på 1830- och 40-talen hade många av de centrala belägna timmerhusen försetts med revetering, vanligen en relativt grov puts med släta hörnlisener och fönsteromfattningar. En mera genomarbetad putsarkitektur i en för Vadstena karaktäristisk empirestil förekommer på ett fåtal byggnader.

Ingående kännedom om de historiska sammanhangen och inte minst om äldre byggnadsteknik är nödvändig för en konkret behandling av det enskilda byggnadsobjektet. Äldre byggnaders interiörer bör ej utsättas för onödiga ingrepp. Ej heller deras konstruktiva uppbyggnad får förvanskas.

Bredden hos typhusen är ofta 3 gånger höjden. Äldre envåningshus är vanligen dubbelt så breda som höga. Tvåvåningshus kan vara lika breda som höga.

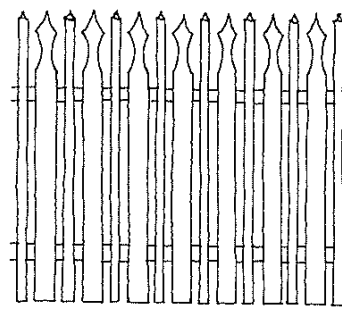
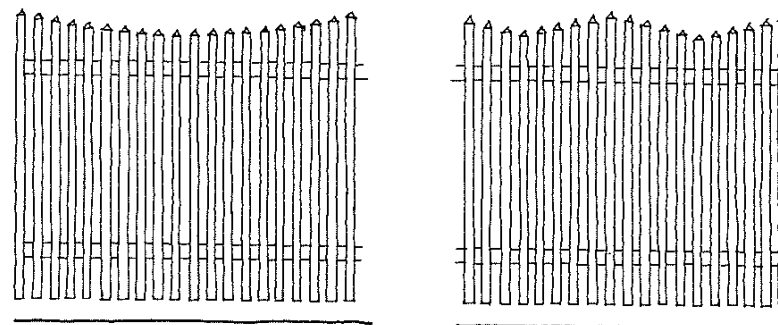
Bygg smala hus. Det är alltid lättare att anpassa ett långsmalt hus utan vinklar och indragningar. Bygg ej bredare än 5-7 meter, välj de smalaste typhusen. Uteplatser och skärmtak kan lika lätt ordnas utan indragningar på husen.

Gör inte husen onödigt låga. Huset får större höjd genom att taksprången görs små och genom att hela väggytan görs i samma material och färg. Fönstrens placering och form bidrar också till detta intryck. Ge fönstren större höjd än bredd och låt det alltid finnas en bit vägg ovanför dem.

Alla dessa egenskaper motverkas i typhusproduktionen, där gör man allt för att husen skall verka låga och avvika.

Bygg tvåvåningshus i Vadstena!

STAKET

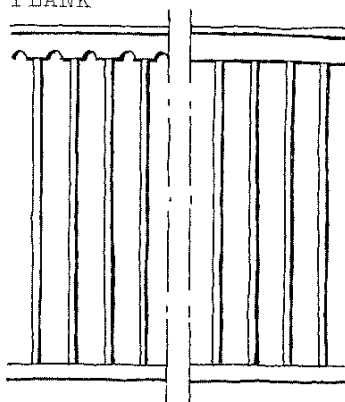

Staket och plank är viktiga faktorer i gatumiljön.

Här några karaktäristiska exempel på staket och plank i Vadstena

Även eleganta järnstaket från sekelskiftet finnes på många ställen.

PLANK

GÅRDAR

Stadens slutna kvartersbildningar utgör ett av stadsbildens väsentliga värden. Den ofta täta bebyggelsen inbäddad i grönska med skyddande gårdar inger ett omedelbart intryck av trivsel. Deras funktion som privata rum med individuell behandling medverkar också till detta.

Mångfalden av uthus och bodar är av väsentlig betydelse för gator och gårdsmiljöer och bör därför i största möjliga utsträckning bevaras.

Den befintliga fastighetsbildningen i staden medför på många håll små gårdsutrymmen. Gårdarna omgärdas i allmänhet av byggnader i tomtgräns, murar, plank, staket eller häckar. Hänsyn till ljusförhållanden bör därför tagas i samband med eventuella tillbyggnader.

Gällande fastighetsbildningsindelning, tomtindelning, i byggnadskvarter bör i princip bevaras. I förekommande ärenden som syftar till ändring i fastighetsbildningen (tomtindelningen, fastighetsindelningen) bör krävas övertygande skäl för ändring. En strävan att enbart åstadkomma en rättvinklig indelning bör ej godtagas om denna skulle strida mot bevaringsidén.

VEGETATION

De parker och planteringar som finns i staden är viktiga komplement till den relativt täta bebyggelsen. Vården är av största betydelse ur miljösynpunkt.

De privata planteringarna som av gammal hävd omger 1700- och 1800-talsbebyggelsen har också stor betydelse. På flera gårdar finns ståtliga vårdträd. Det är av största vikt att trädgårdarnas grönska bevaras och vårdas. Det är dock lika angeläget att grönskan hålls efter så att bebyggelsen inte helt avskuggas av träd och buskar.

De råd som här sammanställts bör inte tolkas så, att stora åtgärder skulle krävas i dagsläget. Snarare är det önskvärt att man säkrar bebyggelsens bestånd genom ett omsorgsfullt löpande underhåll.

Det är viktigt att understyrka att många omfattande åtgärder kan undvikas om fastigheten kontinuerligt underhålls. Särskild omsorg bör ägnas yttertak, stuprör och övriga yttre plåtarbeten. En kontinuerlig tillsyn är utomordentligt angelägen.

Motala i mars 1978

Manne Dahlin
stadsplaneingenjör

Teckningar: Manne Dahlin

Litteraturhänvisning:

Rosén S – ”hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering”.
Nordiska museet. Stockholm 1967

Rentzhog S – ”Stad i trä”. Nordiska museets handlingar 67. Lund 1967

Hidemark O, Stavenow-Hidemark, E Söderström G, Unnerbäck A –
”Så renoveras torp och gårdar”. Västerås 1973, Ica-förlaget

Svensk byggtjänst, ”Byggnadsvårdsåret 1795”, rapport nr 4, Stockholm
1976

Gästrike-Hälsinge hembygdsförbund, ”Att bygga nytt i bygd och by”,
Gävle 1975

Borgholms kommuns byggnadsnämnd ”Öländsk byggnadstradition”,
Borghamn 1975

Bostadsstyrelsen, Riksantikvarieämbetet, Statens planverk
”Underhåll upprustning ombyggnad” Karlskrona 1976

Stockholms Stadsbyggnadskontor,
”Gamla stan, råd och riktlinjer för ombyggnad och upprustning”,
Stockholm 1976

